

## Ivrea and the Italian industrial new towns in 1930s

**Keywords:** Company towns, Industrial heritage, Architectural Modernism, UNESCO Sites

### Summary

The 30s of the twentieth century represented a period of great fervour for Italy in the field of urban planning. The fascist regime, on the strength of its undisputed power, committed in a vast programme of founding new towns. Throughout this article the foundation of new industrial towns by the regime will be treated as a quick background to a more detailed analysis of Adriano Olivetti's company town in Ivrea. Ivrea was the laboratory where Olivetti tried to put into practice his social utopia of a direct community participation in the economic and social development.

Three phases of intervention can be distinguished

in the formative process of Adriano Olivetti's company town. In all of them the most important contribution was that of leading figures in architectural Modernism in Italy. The closure of Olivetti's factories in 1997 left a legacy of architectural and urban heritage that is difficult to reuse. The creation in 2001 of an Open-air Museum of Modern Architecture (MAAM), intended to offer a visit itinerary of about 2 km in length, and the inscription of Ivrea on the UNESCO List as an "industrial city of the 20th century" (2018), are two important moments in a long-term strategy of preservation and enhancement of one of the most important episodes of architectural modernism in Europe. ■

Massimo Preite

TICCIH – Międzynarodowy Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego, Florencja, Włochy

## Ivrea i nowe włoskie miasta przemysłowe w latach 30. XX wieku

**Słowa kluczowe:** miasta patronackie, dziedzictwo przemysłowe, architektura modernistyczna, miejsca UNESCO

### 1. Faszyzm i nowe miasta

Lata 30. XX wieku to we Włoszech okres wzmożonej aktywności w dziedzinie urbanistyki. W obliczu procesów rekultywacji terenów wiejskich, eksploatacji górniczej i rozwoju przemysłowego, reżim faszystowski z całą siłą swej niekwestionowanej potęgi zaangażował się w wielki program zakładania nowych miast. Jednak w przedstawianym artykule zakładanie przez reżim nowych ośrodków miejskich będzie traktowane tylko jako pobieżnie zarysowane tło dla bardziej szczegółowej analizy patronackiego miasta firmy Adriano Olivettiego, które powstało w Ivrei. Doświadczenie to szło jednak niejako pod prąd głównego nurtu ideowego tamtych lat.

Ze zrozumiałych względów ideologicznych ten rozdział historii nowych włoskich miast przez długi

czas pozostawał mało zbadany. Paradoksalnie, „miasta fundacyjne” zostały stworzone jako instrument wykorzystywany przez reżim w celu pobudzenia rozwoju obszarów wiejskich i przeciwdziałania niepokonanemu wzrostowi nowoczesnego społeczeństwa miejskiego. Pierwsze doświadczenia, które zostały poddane analizie, dotyczą pięciu miast założonych przez Mussoliniego w ramach „integralnej rekultywacji” Agro Pontino<sup>1</sup> (rozległego terytorium w regionie Lacjum, przez wieki nękanego malarią): Littoria (obecnie Latina, 1931), Sabaudia (1933), Pontinia (1935), Aprilia (1936) i Pomezia (1938)<sup>2</sup>. Późniejsze badania ujawniły jednak, że zaangażowanie reżimu

1. Agro Pontino - czyli w tłumaczeniu polskim Pola Pontyjskie – to obszerny teren bagienny w środkowych Włoszech (przyp. red. MJS).

2. R. Mariani, *Fascismo e città nuove*, Mediolan: Feltrinelli 1976.

1. Guidonia, Piazza Matteotti, architekt G. Calza Bini, 1936 (fot. autor)

1. Guidonia, Piazza Matteotti, architect G. Calza Bini, 1936 (photo by autor)





2. Carbonia, Piazza Roma, architekci Cesare Valle i Ignazio Guidi, 1936 (fot. autor)

2. Carbonia, Piazza Roma, architects Cesare Valle and Ignazio Guidi, 1936 (photo by author)

w planowanie miejskie było znacznie szersze. Antonio Pennacchi w swojej „podróży przez miasta Duce” zbadał ponad 150 fundacji miast, wsi i przysiółków w 50 różnych włoskich prowincjach<sup>3</sup>. Faszystowska kolonizacja dużej części terytorium Włoch poprzez zakładanie nowych struktur miejskich jest jednym z najważniejszych doświadczeń urbanistyki pierwszej połowy XX w., porównywalnym jedynie z podobnymi doświadczeniami, które miały miejsce w Związku Radzieckim w tym okresie. Projektowanie nowych miast nie było inspirowane jednym modelem, a opracowywane co jakiś czas rozwiązania odnoszą się do bardzo różnorodnych typów urbanistycznych. Jednym z najciekawszych pośród nich, zarówno pod względem inwencji urbanistycznej, jak i architektonicznej są niewątpliwie stworzone przez faszyzm miasta przemysłowe. Rozmiary tego artykułu pozwalają wymienić tylko niektóre z najbardziej znanych nowych miast tego typu.

Pierwszy przykład to miasto Guidonia<sup>4</sup>, zbudowana w 1936 r. na którego głównym placu, dzisiejszym Piazza Matteotti (il. 1) dominuje pojedynczy, sześciopiętrowy budynek Torre Littoria, połączony - zgodnie z ówczesnym zwyczajem - przeszklonym pasażem na wysokości pierwszego piętra z sąsiadującym biurowcem. Decyzję o założeniu Guidonii podjęto w związku z rozbudową lotniska wojskowego i stworzeniem nowoczesnego eksperymentalnego centrum lotów, wyposażonego w tunele aerodynamiczne do testowania samolotów ponaddzwiękowych. Niestety bombardowania z 1944 r. zrujnowały futurystyczną strukturę tego centrum.

Drugim przykładem jest miasto Carbonia<sup>5</sup>, powstałe w wyniku odkrycia w 1936 r. nowego złoża wę-

gla na obszarze Serbariu na Sardynii. Nowe miasto, zaprojektowane przez Cesare Valle i Ignazio Guidiego dla 15 000 mieszkańców, zostało zbudowane w niecały rok i ukończone w grudniu 1938 r. Centrum miasta to duży, monumentalny plac - Piazza Roma (il. 2) - wokół którego zlokalizowane są: kościół, ratusz, teatr, Casa del Fascio z Torre Littoria i poczta. Ewidentne nawiązanie Carbonii do modelu miasta-ogrodu Howarda jest widoczne w promienistym układzie sieci drogowej, budowie niezależnych budynków na osobnych działkach i dużych terenach zielonych. Dwa lata po ukończeniu budowy architekci Cesare Valle, Ignazio Guidi i Eugenio Montuori opracowali nowy projekt powiększający miasto do 50 000 mieszkańców. Pomimo zamknięcia kopalni w 1964 r. Carbonia zachowała charakter miasta przemysłowego. Dwie dekady temu, w 2001 r., administracja miejska, we współpracy z Uniwersytetem w Cagliari, uruchomiła plan ochrony miejskiego dziedzictwa historycznego poprzez skatalogowanie, opracowanie podręcznika konserwacji i renowacji budynków. Uruchomiono również innowacyjne, otwarte muzeum - *Carbonia Itineraries of Modern Architecture* (CIAM) - zaprojektowane przez G. Peghina. W 2011 roku Carbonia otrzymała Nagrodę Rady Europy „Landscape Award” za projekt *Carbonia Landscape Machine*.

Cortoghiana to kolejne miasto powstałe w związku z działalnością górniczą. Z pierwotnego projektu opracowanego przez architekta Saverio Muratoriego w 1939 r. zrealizowano tylko niewielką część. Również projektowany pierwotnie układ centralnego placu miejskiego był znacznie większy niż ten faktycznie zbudowany, gdyż od strony zachodniej miał mieć długość prawie 100 metrów. Na jednym końcu placu zlokalizowano kino, a pośrodku stanął prostokątny budynek z portykami. Niespotykana jak na małe miasto wielkość placu i otaczające go długie fronty

3. A. Pennacchi, *Fascio e martello. Viaggio per le città del Duce*, Rzym-Bari: Editori Laterza 2008.

4. E. Currà, C. Paolini, *Ingegneri a Guidonia*, Rzym: Gangemi Editore 2005.  
5. G. Peghin, A. Sanna, *Carbonia. Città del Novecento*, Mediolan: Skira 2009



3. Cortoghiana, architekt Saverio Muratori, 1939 (fot. autor)  
 3. Cortoghiana, architect Saverio Muratori, 1939 (photo by author)

portyków (il. 3) czynią z niego znaczący przykład europejskiej architektury tamtych lat.

Na koniec krótki komentarz na temat miasta Torviscosa, które powstało w 1937 r. z inicjatywy firmy chemicznej (SNIA) zajmującej się produkcją wiskozy - włókna roślinnego wykorzystywanego w przemyśle włókienniczym. Nowe miasto, zaprojektowane przez architekta Giuseppe De Mina i pomyślane dla około 20 000 mieszkańców, nadal zachowuje swój pierwotny układ urbanistyczny, czyli dzielnicę mieszkaniową, ze stołówką, przedszkolem, szkołą, teatrem i basenem oraz kompleks przemysłowy o bardzo efektownej architekturze (il. 4).

## 2. Ivrea i Olivetti

Ivrea – niewielkie miasto o długiej średnio-wiecznej tradycji, położone w pobliżu Turynu – stało się w XX wieku miejscem niezwykle szybkiego rozwoju przemysłowego (przyp. red. MJS). Rozwój ten związany był z firmą Adriano Olivettiego, jednego z pierwszych na świecie producentów maszyn do pisania i kalkulatorów mechanicznych. W projektowanie maszyn „Olivetti” zaangażowani byli najślynniejsi ówczesni projektanci: Marcello Nizzoli, Ettore Sottsass i Mario Bellini. Okazy tych maszyn, wkrótce okrzyknięte arcydziełami *designu*, można oglądać w najślynniejszych muzeach świata.

4. Torviscosa, architekt Giuseppe De Min, 1937 (fot. autor)  
 4. Torviscosa, architect Giuseppe De Min, 1937 (photo by author)





5. Ivrea, pierwszy etap rozbudowy fabryki Olivettich, architekci Luigi Figini i Gino Pollini, 1934 (fot. autor)  
5. Ivrea, 1st enlargement of Olivetti factory, architects Luigi Figini and Gino Pollini, 1934

Jednak Ivrea słynie nie tylko z maszyn do pisania. Była także laboratorium, w którym Olivetti próbował wcielić w życie swoją społeczną utopię bezpośredniej społecznej partycypacji w rozwoju gospodarczym i społecznym. Po daremnych próbach wdrożenia nowych zasad reformy społecznej w planie regionalnym Doliny Aosty (który pozostał na papierze ze względu na wyraźny sprzeciw ówczesnych władz),

wysiłki Olivettiego skoncentrowały się na tej części, która dotyczyła rozbudowy fabryki zbudowanej przez swego ojca w Ivrei i infrastruktury socjalnej poprawiającej warunki życia robotników.

W przeciwieństwie do przykładów miast przedstawionych powyżej, Ivrea nie była ani miastem nowym, ani też miastem powstałym jako wynik hierarchicznych wizji reżimu faszystowskiego. Była miastem

6. Ivrea, „Centralne ICO” – trzeci etap rozbudowy fabryki Olivettich, architekci Luigi Figini i Gino Pollini, 1942 (fot. autor)  
6. Ivrea, „Central ICO” – 3rd enlargement of Olivetti factory, architects Luigi Figini and Gino Pollini, 1942 (photo by author)





7. Ivrea, Zachodni Blok Mieszkalny przeznaczony dla pracowników firmy Olivettiego, architekci Roberto Gabetti i Aimaro Isola, 1969-1971 (fot. autor)

7. Ivrea, West Residential Block designed for employees of Olivetti's company, architects Roberto Gabetti i Aimaro Isola, 1969-1971 (photo by author)

patronackim firmy Olivetti i jednocześnie rezultatem pewnego projektu społecznego, wynikającego z szerokiej partycypacji i zaangażowania społeczności lokalnej. Tym samym, idea leżąca u podstaw miasta Ivrea stanowiła przeciwieństwo idei nowego miasta faszystowskiego.

Nawet w sytuacji braku wstępnego planu ogólnego można wyróżnić trzy fazy interwencji w proces formowania się miasta firmy Adriano Olivetti<sup>6</sup>. Architekci Luigi Figini i Gino Pollini - najważniejsze osobistości architektonicznego modernizmu we Włoszech - obydwa wówczas 31-letni, mieli największy wkład we wszystkie te etapy<sup>7</sup>.

#### **Etap 1, lata 1933-1957 – Miasto Fabryczne.**

W fazie budowy obejmującej lata 1933-1957 pierwszeństwo przed tworzeniem przestrzeni społecznej miała realizacja rozbudowy pierwotnego jądra fabryki Olivettich. Tak zwana „fabryka ojcowska”, zwana też fabryką z czerwonej cegły, była punktem wyjścia do stopniowego powiększania zakładu. W latach 1934-36 przeprowadzono pierwszą jego rozbudowę wzdłuż drogi Jervis, która stała się też osią liniową następnych etapów ekspansji (il. 5). Nową część zaprojektowano zgodnie z kryteriami produkcji na linii montażowej: jej oświetlenie ciągiem okien na całej długości odzwierciedla zasady architektury przemysłowej opracowane przez Forda w jego fabrykach w Michigan. Zastosowanie nowych konstrukcji żelbetonowych umożliwiło stworzenie otwartej przestrzeni roboczej. W latach 1939-1942 Luigi Figini i Gino Pollini dokonali trzeciego etapu rozbudowy zakładu, w wyniku czego powstało „Centralne ICO” (od akro-

nimu „Ingegner Camillo Olivetti”, ojca Adriano i założyciela firmy, il. 6). Nowy, 130-metrowej długości budynek, ma podwójnie szkloną fasadę - jedno z pierwszych zastosowań komory powietrznej do izolacji termicznej we Włoszech (i być może w Europie). W 1958 r. zainaugurowano czwartą rozbudowę, nazwaną „Nowe ICO”. Projekt nowego obiektu, ponownie powierzony Figiniemu i Polliniemu, nie opiera się już na zasadzie wewnętrznej otwartej przestrzeni, ale obejmuje sektory specjalnie poświęcone różnym procesom. Wewnętrzny dziedziniec został następnie przykryty szklanym dachem zaprojektowanym przez Eduardo Vittorię.

#### **Etap 2: lata 1949-1960 – Miasto Wspólnoty.**

O ile etap pierwszy związany był z rozwojem Miasta Fabrycznego, to etap drugi, obejmujący lata 1949-1960, stanowił budowę Miasta Wspólnoty. Po wojnie i powrocie z wygnania w Szwajcarii, Adriano Olivetti rozpoczął okres głębokiego zaangażowania społecznego. W tych latach program dotyczący wspólnoty społecznej został przez niego lepiej zdefiniowany w kilku publikacjach. W 1945 r. powstała książka *L'ordine politico delle comunità (Porządek polityczny społeczności)*, w której Olivetti sformułował teorię federalistycznej koncepcji państwa, skoncentrowanej na hegemonicznej roli społeczności; w 1946 r. uruchomił pismo „Comunità”, główne narzędzie upowszechniania nowej doktryny społecznej; a w 1948 r. założył w Turynie „Movimento Comunità”<sup>8</sup>, co zapoczątkowało jego krótkotrwałą karierę polityczną<sup>9</sup>.

6. R. Olivetti, *La Società Olivetti nel Canavese*, „Urbanistica”, 1961, nr 137, s. 64-86.

7. P. Bonifazio, P. Scrivano, *Olivetti costruisce. Architettura moderna a Ivrea*, Mediolan: Skira 2002.

8. „Movimento Comunità” było partią polityczną charakterze federalistycznym, socjalistycznym i liberalno-demokratycznym, a także szerokim ruchem społecznym (przyp. red. MJS).

9. H.R. Kargon H. And P.A. Molella, *Invented Edens: Techno-cities of the Twentieth Century*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press 2008.



8. Ivrea, Muzeum MAAM ("Museo a cielo Aperto dell'Architettura Moderna" MAAM) (fot. autor)

8. Ivrea, MAAM ("Museo a cielo Aperto dell'Architettura Moderna" MAAM) (photo by author)

Ta nowa sytuacja miała wpływ na dalszy rozwój miasta firmy Olivetti w Ivrei: budowano tu nowe fabryki i proporcjonalnie wzrosła wielkość zaplecza społecznego. W przeciwieństwie do zaaranżowanych w jednym liniowym szeregu zakładów fabrycznych, architektura społeczna powstawała w układzie rozproszonym, bez wyraźnego schematu urbanistycznego. „Przedszkole Olivetti” (autorstwa Figiniego i Polliniego) zostało zbudowane w 1941 r., a więc w najciemniejszych latach faszystów. W swojej pozornie prostej strukturze doskonale łączy ono tradycyjne włoskie materiały (takie jak kamień) z niezwykle nowoczesną organizacją przestrzenną.

W okresie powojennym Adriano Olivetti dał kolejny impuls do tworzenia infrastruktury społecznej w Ivrei, w tym do budowy trzech bardzo interesujących architektonicznie obiektów: (1) sześciokątnego budynku usług socjalnych autorstwa Figiniego i Polliniego (1955-59), w którym wykorzystano ekspresję żelbetonowych elementów konstrukcji; (2) budynku stołówek, również w formie nieregularnego sześcioboku, zaprojektowanego przez Ignazio Gardelę; oraz (3) trzypiętrowego budynku nowego „Centrum Studiów i Doświadczeń Olivetti” projektu Eduardo Vittorri (1951-1955).

**Etap 3: lata 1960-1997 – Ivrea po Olivettich.** Etap ten rozpoczął się śmiercią Adriano Olivettiego w 1960 r., a zakończył zamknięciem firmy w 1997 r. po głębokim kryzysie finansowym. Przyczyn tego kryzysu, który miał się okazać nieodwracalny, było wiele: nierozważny zakup amerykańskiej firmy Underwood (który spowodował nieodwracalne straty w rachunkach firmy) oraz niezdolność kierownictwa firmy do wprowadzenia innowacji w swojej strategii produktowej, przywiązanej do anachronicznego mitu mechanicznej maszyny do pisania<sup>10</sup>.

Wraz z pojawieniem się Carlo De Benedettiego w 1978 r. rozpoczęła się głęboka przemiana celów firmy

i rozpoczęła się jej transformacja w kierunku zaawansowanych technologii obliczeniowych (wprowadzenie pierwszych włoskich komputerów stacjonarnych, M20 w 1983 i M24 w 1984), a następnie w kierunku telefonii komórkowej (powstanie włoskiej sieci Omnitel, która została następnie sprzedana zagranicznemu operatorowi w 1997 roku).

W tym ostatnim etapie wzniesiono dwa ważne obiekty biurowe: w 1964 r. powstał „Budynek Biurowy 1” autorstwa architektów Gian Antonio Bernasconi, Annibale Focchi i Marcello Nizzoli, składający się z trzech części, z monumentalną klatką schodową wewnątrz, wyznaczającą przejście modernizmu do stylu międzynarodowego oraz w latach 1988-1990 „Budynek Biurowy 2”, projektu Gino Valle, o wysokości sześciu kondygnacji, z fasadą, w której pasma długich okien przeplatają się z pasmami cegły. Budynek ten jest świadectwem procesu przekształcania firmy Olivetti z produkcyjnej w usługową.

Obraz Ivrei Adriano Olivettiego byłby niepełny bez krótkiego odniesienia do niektórych realizacji mieszkaniowych dla pracowników firmy. Najważniejszą z nich jest zbudowany w latach 1969-1971 Zachodni Blok Mieszkalny, zaprojektowany przez Roberto Gabetti i Aimaro Isola (il. 7). Jest to półkolista budynek, przeznaczony do zamieszkania tymczasowego, składający się z 13 mieszkań dwupoziomowych i 72 mieszkań jednopoziomowych, obsługiwanych przez zadaszoną ulicę wpisaną w konfigurację terenu<sup>11</sup>.

Ostatecznie jednak oceniono miasto firmy Adriano Olivettiego w różny sposób. Niektórzy badacze zwracają uwagę na eklektyczny charakter zabudowy i brak spójnego wyrazu urbanistycznego<sup>12</sup>. W ciągu 26 lat, które upłynęły między pierwszym projektem, mającym na celu powiększenie zakładów ICO, a śmiercią Adriano Olivettiego, żaden projektant nie zdołał narzucić innym własnego, ujednocniającego stylu. Mimo niekwestionowanej roli Luigi Figiniego i Gino Polliniego, prace wielu architektów współpracujących z Adriano, choć inspirowane wspólnym ideałem społecnościowym, pozostały oderwanymi epizodami, jak pojedyncze „obrazy na wystawie”<sup>13</sup>, każdy o niezwyklej wartości, ale jako całość niezdolne do stworzenia spójnego przekazu.

### 3. Dziedzictwo miejskie Ivrei i jego ochrona

Kończąc rozważania historyczne należy też wspomnieć o przebudowie zakładów Olivetti w końcu XX i na początku XXI wieku. Ich zamknięcie w 1997 r., połączone z utratą 7 tysięcy miejsc pracy, pozostawiło dziedzictwo urbanistyczne i architektoniczne trudne do ponownego wykorzystania. Miejsce dużej fabryki z przeszłości zajął nowy system małych firm, wprawdzie podobnych pod względem profilu produkcyjnego

11. D. Boltri, G. Maggia, E. Papa, P.P. Vidari, *Architetture olivettiane a Ivrea, i luoghi del lavoro e i servizi socio-assistenziali di fabbrica*, Rzym: Fondazione Adriano Olivetti, Gangemi Editore 1998.

12. C. Olmo, *Urbanistica e società civile*, Turyn: Bollati Boringhieri 1992, s. 127.

13. M. Tafuri, *Storia dell'architettura italiana 1948-1985*, Turyn: Einaudi 1986.

10. P. Bricco, *L'Olivetti dell'Ingegnere*, Bologna: il Mulino 2014.

(mechatronika, oprogramowanie itp.), ale nie zainteresowanych zajęciem pomieszczeń zakładów ICO<sup>14</sup>. Największym zagrożeniem dla tych obiektów w ostatnich latach było częściowe ich opuszczenie. Niektóre budynki zostały przebudowane z poszanowaniem głównych elementów architektonicznych: pierwotny układ otwartej przestrzeni fabryki „Centralnej ICO” został przywrócony przez nowego właściciela - Vodafone Italy; parter „Nowego ICO” zajął uniwersytet, a dziedziniec ze szklanym dachem autorstwa Eduardo Vittorii służy jako przestrzeń teatralna, koncertowa i wystawiennicza. W innych przypadkach jednak oryginalne struktury zostały brutalnie zniekształcone: najbardziej godnym pożałowania przykładem jest niewątpliwie przebudowa stołówki – dzieła Ignazio Gardelli.

Pogodzenie ochrony miasta z jego przekształcaniem stanowiło i nadal stanowi wielkie wyzwanie dla lokalnej administracji i innych udziałowców zainteresowanych przyszłością dziedzictwa Olivetti. W związku z tym należy wspomnieć o co najmniej dwóch inicjatywach. Pierwszą z nich było utworzenie w 2001 roku Otwartego Muzeum Architektury Nowoczesnej („Museo a cielo Aperto dell'Architettura Moderna” MAAM) w Ivrei (il. 8). Muzeum MAAM proponuje trasę zwiedzania o długości około 2 km, łączącą najsłynniejsze architektoniczne elementy miasta patronackiego firmy Olivetti. Trasa zorganizowana jest w 7 etapach, z których każdy posiada instalację ilustrującą kon-

kretny aspekt projektu socjalnego stworzonego przez Adriano Olivettiego, w tym takie tematy jak: społeczność i polityka społeczna, organizacja produkcji, urbanistyka, produkt i wizerunek itp. MAAM nie zamierza proponować „muzeifikacji” miasta; wręcz przeciwnie, ma na celu dostarczenie odwiedzającym narzędzi do interpretacji dynamiki transformacji miasta i porównania różnych opcji tego procesu.

Drugą inicjatywą była nominacja Ivrei na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako „miasta przemysłowego XX wieku”. W 2018 roku uzyskano upragniony wpis. W oświadczeniu OUV (Outstanding Universal Values, przyp. red.) Ivrea jest przedstawiana jako „przykład alternatywnego schematu wdrażania polityki przemysłowej” oraz „model systemu społecznego i produkcyjnego inspirowanego przez samą społeczność”<sup>15</sup>. Wraz z wpisem na Listę UNESCO podjęto nowe inicjatywy w dwóch sektorach: (1) w zakresie szkolenia, poprzez utworzenie szkoły specjalizującej się w restauracji nowoczesnego (a w tym XX-wiecznego) dziedzictwa oraz (2) w zakresie poszukiwanie nowych celów i funkcji dla dziedzictwa przemysłowego.

Dlatego też doświadczenie miasta Ivrea powinno być bacznie śledzone w najbliższych latach, gdyż może ono dostarczyć wielu cennych sugestii i wskazówek jak sprostać wyzwaniu, jakim jest ochrona i konserwacja dziedzictwa przemysłowego. ■

14. P. Bonifazio, E. Giacomelli, *Introduzione a 'Ivrea, passato e futuro di una Company Town'*, „Parametro” 2006, nr 262 (April), s. 26-42.

15. *Justification de la Valeur Universelle de la candidature de Ivrea, industrial city of the 20th century*, date de soumission 03/05/2012, <http://whc.unesco.org/fr/listesindicatives/5736/>

#### Bibliografia

- P. Bricco, *L'Olivetti dell'Ingegnere*, Bologna: il Mulino, 2014
- D. Boltri, G. Maggia, E. Papa, P.P. Vidari, *Architetture olivettiane a Ivrea, i luoghi del lavoro e i servizi socio-assistenziali di fabbrica*, Rzym: Fondazione Adriano Olivetti, Gangemi Editore 1998
- P. Bonifazio, P. Scrivano, *Olivetti costruisce. Architettura moderna a Ivrea*, Mediolan: Skira 2002
- P. Bonifazio, E. Giacomelli, *Il museo a cielo aperto dell'architettura moderna*, „Parametro” 2006, nr 262 (April), s. 26-42
- E. Currà, C. Paolini, *Ingegnerie a Guidonia*, Rzym: Gangemi Editore, 2005
- *Justification de la Valeur Universelle de la candidature de Ivrea, industrial city of the 20th century*, date de soumission 03/05/2012, Nomination Text, <https://whc.unesco.org/en/list/1538/documents/> (dostęp: 04.11.2022)
- H.R. Kargon, P.A. Molella, *Invented Edens: Techno-cities of the Twentieth Century*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press 2008
- R. Mariani, *Fascismo e città nuove*, Mediolan: Feltrinelli 1976
- R. Olivetti, *La Società Olivetti nel Canavese*, „Urbanistica” 1961, nr 137, s. 64-86
- C. Olmo, *Urbanistica e società civile*, Turyn: Bollati Boringhieri, 1992
- G. Peghin, A. Sanna, *Carbonia. Città del Novecento*, Mediolan: Skira, 2009
- A. Pennacchi, *Fascio e martello. Viaggio per le città del Duce*, Rzym-Bari: Editori Laterza 2008
- M. Tafuri, *Storia dell'architettura italiana 1948-1985*, Turyn: Einaudi 1986



**Massimo Preite**, Profesor nadzwyczajny na Wydziale Architektury Uniwersytetu we Florencji, Członek zarządu Międzynarodowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego (TICCIH), członek ICOMOS, Ochrona dziedzictwa przemysłowego i miejskiego, kontakt: [massimopreite2@gmail.com](mailto:massimopreite2@gmail.com)